

була надихана людині Божеством, менш досконала, ніж мова людей, яким дана свобода помилитися згідно з їх природою, то «роль, яка відводиться Божеству в сотворенні мови, бліда в порівнянні з участю людини, що не може бути узгоджена з чистотою релігійних вірувань» (Потебня А. А. Эстетика и поэтика . – М., 1976. – С. 41).

У пізнішій концепції природного походження мови О. О. Потебня розглядав мову не лише як засіб вираження чи оформлення думки, але й «як активний чинник формування думки, вибудови, конструювання духовного світу людини». Мова орієнтує і спрямовує думку, виражає цінності й ідеали, наприклад, етичні, естетичні. Переосмислюючи гумбольдтіанську візію «духу народу», Потебня вважав вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, найвищим завданням мовознавства.

Отже, лінгвофілософська концепція О. О. Потебні посідає важливе місце у вітчизняній гуманітаристиці. Теорія мовної діяльності вченого, його твердження про те, що мовець не перекладає думки зі своєї голови в голову слухача, а лише збуджує його когнітивну сферу, дає поштовх для творення ним власних думок, внутрішньої форми, стало хрестоматійним.

Тетяна Коць

О. О. ПОТЕБНЯ ПРО ОЦІННІСТЬ СЛОВА: ПРОЕКЦІЯ НА МОВНУ РЕАЛЬНІСТЬ

Культура – це особливий вимір духовного життя суб'єкта, в який входять цінності, психологічні настанови, стереотипи, зразки дій, ментальні програми, які відрізняють одну соціальну групу від іншої.

Потебня розглядає мову, як основний засіб мислення і пізнання, як творчу діяльність, що організовує думку. Мова, в розумінні вченого, – це найважливіший засіб формування та існування знань людини про світ. Відображаючи в процесі діяльності світ (об'єктивний і суб'єктивний), людина фіксує в слові результати пізнання. Сукупність цих знань, утілених

в мовну форму, – це явище, яке в сучасній лінгвостилістиці має назву «мовна репрезентація світу», «мовна модель світу», «мовна картина світу». Мовна картина світу певною мірою відбиває цінності тієї чи тієї культури. Називаючи будь-яке явище словом, ми виокремлюємо його з безкінечного різноманіття світу, бачимо його з певними властивостями, відповідно до наших ціннісних орієнтирів. З одного боку, ми пізнаємо світ завдяки слову, певною мірою змінюючи свій світ культурних цінностей. З іншого боку, в процесі спілкування в того, хто слухає, формується думка, схожа на ту, яка виникала в свідомості мовця. Першим і найбільш аксіоматичним положенням теорії сприймання й розуміння висловлювань є закон Гумбольдта-Потебні про об'єктивність суб'єктивізму читацького розуміння твору: «Здається, наче думка в мові переходить повністю або частково до того, хто слухає, хоч від цього не зменшується розумова власність мовця, як полум'я свічки не зменшується від того, що воно ділиться ним із сотнею інших, – писав О. О. Потебня, цитуючи Гумбольдта. – Але, як в дійсності полум'я свічки не подрібнюється, тому, що в кожній із палаючих свічок загораються свої газы, так і мова тільки збуджує розумову діяльність того, хто розуміє і думає своєю власною думкою. «Люди, – говорить Гумбольдт, – розуміють один одного не тому, що передають один одному знання про предмети і не тому, що взаємно змушують себе створювати одне й те саме поняття, а тому, що зачіпають один в одного ту саму ланку ланцюжка чуттєвих уявлень і понять, торкаються до тієї самої клавіші свого духовного інструмента, внаслідок чого в кожного виникають відповідні, але не ті самі поняття. Розуміння іншого відбувається від розуміння самого себе» (Потебня А. А. Мысль и язык . – X, 1892. – С. 28; далі – Мысль).

Цінності в соціології розглядають як загальноприйняті переконання відносно цілей, до яких людина повинна прагнути. Функціональне значення цінностей полягає в тому, що вони мають певну точку відліку для оцінювання тих чи тих подій, вони регулюють поведінку, зокрема комунікативну (вибір мовних засобів, вибір референційних об'єктів для вербалізації, вибір стратегії і тактики вербальної взаємодії).

О. О. Потебня стверджував: «Будь-яке розуміння є водночас нерозумінням, будь-яка згода – водночас незгода» (Мысль. – С. 145). Засвоюючи ціннісний світ людини, яка говорить, той, хто слухає отримує привід для розкриття свого власного ціннісного світу. Процес комунікації в аспекті аксіології можна розглядати як сукупність апеляцій до колективних культурних, ментальних одиниць, які об'єднують ціннісний, поняттєвий і образний елементи.

Як засвідчує історія, індивідуальне осмислення мовної інформації, мовного продукту та можливість його довільної інтерпретації можлива в умовах вільного суспільства. Заперечення національної ідентичності, духовного розвитку народу, формування масової свідомості в епоху тоталітаризму створювала умови для маніпуляцій мовним сприйманням і осмисленням прочитанного або почутого.

Думки вченого можна проектувати на українську мовну реальність ХХ ст. Тенденції змін цінностей, мовного сприймання, розуміння, формування масової свідомості народу виразно відбивають періодичні видання. Мова преси початку ХХ століття є виразником найхарактерніших типових, суб'єктивних, аксіологічно схожих і абсолютно протилежних ідей, переконань, почуттів, настроїв, традицій, звичаїв, духу епохи.

На початку ХХ ст. позитивно-оцінними були усталені в свідомості українців суспільні й релігійні норми: національна ідея, християнські закони, моральні якості індивіда, патріотизм, громадянська позиція тощо.

Мова газетної публіцистики до 20-х рр. ХХ ст. була позначена вживанням цілісних біблійних висловів, що виражали ставлення соціуму до цінностей: *І Ісус Христос сказав спокусникови: «Не самим хлібом живе чоловік, а кожним словом, що виходить із уст Божих»* (Буковина, 1916, 7 січня); *І коли приходили до него сотки ба й тисячі, а тисячі, Він звіщав тоді великі слова: «Любіть ближніх своїх, як самих себе!»* (Гасло, 1914, 7 січня). Позитивна інформація про події церковного життя народу, що утверджувала оптимістичне світобачення, відбивала й взаємодію відповідних стильових різновидів української мови: *«Славу в вишніх Богові», – стиха проспівали по церквах. Наче*

змовившись усі газети поговорили про земний мир і людське «благоволеніє» (Гасло, 1915, 31 грудня).

Деякі висловлювання були гаслами доби і тому репрезентують і сьогодні відповідний відтинок історії літературної мови: *Кожна нація – своєму щастю ковалі* (Гасло, 1915, 31 грудня); *Збережемо націю – побудуємо державу* (Буковина, 1916, 7 січня).

Тексти публіцистичного стилю конденсовано відображали суспільні ідеї, політичні процеси, віддзеркалювали життя нації у певний час. Початок ХХ ст. увійшов в історію як доба національно-визвольного руху, що як екстралінгвальний чинник вплинув на розвиток мови (орієнтація на народнорозмовну основу, збагачення лексичного фонду, активізація словотвірного потенціалу тощо). Мова преси утримує в своїх структурах певне світобачення, мовну картину світу, демонструє динаміку всіх сфер мовного життя. Важливою ознакою публіцистичного стилю був синтез розмовного, художнього, офіційно-ділового й сакрального. Різноманітний тематичний матеріал преси, багатство мовно-виражальних засобів спонукало читача до вдумливого сприймання, осмислення мовної інформації. Певні системні погляди, цінності епохи вкорінювалися у свідомість сучасних і майбутніх поколінь.

У 30-50-х роках ХХ століття внаслідок дії тоталітарної комуністичної ідеології було суттєво обмежено не лише функціональні, а й виражальні можливості української мови. Після періоду піднесення, активного розвитку і мовної системи, і лінгвістичної науки в 20-30-ті роки ХХ століття настали часи жорсткого придушення національної свідомості і мови. Неперервність писемної традиції забезпечували насамперед мовні особистості – митці художнього слова. Українськомовні періодичні видання, хоч були поширені у всіх регіонах країни, стали тематично одноманітними і виконували функцію породження і утвердження комуністичної ідеології в масовій свідомості народу. Проблеми духовності, релігії, національного розвитку не порушувала жодна газета. Усі газети писали мовою штампів і кліше, які осідали в суспільній свідомості. Мовне сприймання визначали максимально обмежений зміст і форма висловлювань.

Специфіка експресії мовних конструкцій полягала в семантичній прозорості і однозначності компонентів. Позитивну оцінку мали лише радянські реалії життя. Негативно оцінювалося все, що знаходилося і відбувалося за межами СРСР. Кардинально змінилися пропаговані цінності: духовні, національні, християнські ідеали було відкинуто і зосереджено увагу на формуванні не національної свідомості (що було характерним для періодичних видань 10-30-х років), а суспільства без традицій і національної самоідентифікації. Утверджені в українському мовомисленні в попередній період позитивнооцінні слова і вислови *християнство, національний, духовний* набувають протилежної негативної оцінки, напр.: *Соціальні принципи христіанства підносять боягузливість, презирство до самого себе, самоуниження, підкорення, смирення, словом – всі якості черні, але для пролетаріату, який не хоче, щоб з ним поводитися як з покидьками людства, для пролетаріату сміливість, самосвідомість почуття гордості й незалежності – важливіше хліба* (Зоря, 1941, 3 квітня).

Мова періодики 30-50-х років відображає актуалізацію словоформ із семантикою заперечення. Закріплені в мовній свідомості негативнооцінні слова *безбожник, антицерковний, антиріздвяний, антинаціоналістичний* у періодичних виданнях набувають виключно позитивної конотації, напр.: *На 1 липня цього року по області нараховувалось 227 осередків **войовничих безбожників**, в яких було 7112 членів* (Більшовицька правда, 1938, 29 грудня); *Районні організації безбожників діяльно готуються провести **антиріздвяну** кампанію* (Більшовицька правда, 1938, 29 грудня); ***Антинаціоналістичний рух, започаткований партією Леніна** неодмінно призведе до перемоги комунізму* (Зоря, 1941, 3 квітня). Лексика з семою заперечення, яку передавали префікси *без-, анти-* тощо, сама по собі містила негативну оцінку, що в контекстуальному оформленні набувала протилежної позитивної оцінки, а це й закріплювалася в масовій свідомості суспільства, напр.: *Важливим завданням є також зміцнення існуючих осередків, а на підприємствах, в колгоспах, радгоспах, МТС, де немає таких осередків, треба організувати їх, пам'ятаючи, що осередок **безбожників** є вирішальною ланкою в **антирелігійній** роботі*

(Більшовицька правда, 1938, 20 жовтня). Гаслом періодичних видань і самої епохи був вислів: *Ми бачимо, як росте нове людство. «Для цього нового людства не треба буде бога, який стоїть над природою: воно само буде владарем природи»* (Більшовицька правда, 1938, 6 жовтня). Пропагандистська машина ламала традиційні уявлення і насаджувала штучно витворені, чужі для сприймання ідеологічні цінності. Якщо взяти до уваги формальні ознаки мови різних періодів історії літературної мови, то тут найбільш помітною є різка зміна стверджувальних конструкцій заперечними. Це, безперечно, негативно позначалося на масовій свідомості народу. О. О. Потебня зазначав, що «заперечення – це відношення сумірних величин. Заперечення само по собі, незалежно від усього іншого неможливе, оскільки не називає будь-яких причин, які б наштовхнули на таку думку. Повне заперечення неможливе. Оскільки реальність дає для думки тільки позитивні величини, то заперечення повинно бути результатом відомого зіткнення цих величин в свідомості. Заперечення – це усвідомлення процесу зміни одного сприйняття іншим» (Мисль. – С. 219-220).

Стиль газет «Діло» та «Буковина», що виходили у Львові та Чернівцях (на території, що не входила до складу СРСР) до 1939 року, був традиційно позначений впливом художнього мовомислення, що особливо помітно у відтворенні життя українців, яке розділилося на два оцінно протилежні періоди – до і після 30-х років ХХ століття. Найбільшими цінностями цієї частини України традиційно залишалися християнські ідеали, духовність, боротьба за національну ідею.

Позитивнооцінні мовні засоби суттєво переважали над негативнооцінними. Позитивним емоційно-оцінним змістом були наповнені дієслова з семантикою результативності. У цих виданнях *народ росте, живе, набирає сили, розвивається*, напр.: *І як казкові богатирі, що набиралися сили, варт їм доторкнутися до землі, набирає сили, росте, розвивається українській нарід, доторкнувшись до власної культури, до власної історії* (Діло, 1939, 14 січня).

Дії радянської влади оцінювали як «червоний терор» проти українського народу: *На кожному кроці управління*

державної безпеки, що все бачить, все чує, все знає, застосовує **нечуваний у світі червоний терор, суд, який знає тільки один спосіб кари – розстріл** (Діло, 1939, 14 січня). Синонімами до слова *терор* виступали *розгром, знищення, винищення, руйнація*, які в контексті утворювали синонімічні ряди і посилювали негативну конотацію всього висловлювання, напр.: *Страшений розгром, руйнація, винищення усього українського за другу половину року 1937 по виявленні націоналістичного сепаратизму в лавах комуністичної партії не має меж. Чи витримає таке, хоч один народ у світі?* (Діло, 1939, 14 січня). Оптимізмом були сповнені видання і Східної Галичини і радянської України, щоправда оптимізм був кардинально протилежним: віра в національне, духовне відродження, розвиток власної держави і переконання в знищенні всього, що заважало утверджуватися тоталітарній системі. Діяльність радянської влади оцінювалась як *злочинна і нелюдська*, напр.: *Дальший період – 1932-33 років. Це той період, коли формувалися найбільш злочинні і нелюдські методи роботи і цілі, які поставили собі більшовики – винищити голодом Україну* (Буковина, 1938, 23 лютого).

Оптимістичні настрої прочитувалися у стверджувальних дієслівних конструкціях, епітетах із семантикою життя: *невмирущий, вільний, сильний*.

Мова періодичних видань у руках тоталітарного режиму була інструментом формування масової свідомості широкого загалу, свідомості, в яку вкорінювався страх і в якій не було місця духовним цінностям, національним ідеалам. Активізація негативнооцінного потенціалу мови програмувала відповідне сприймання інформації і формування масової свідомості суспільства. Кардинальні зміни відбувалися протягом дуже короткого часу. Експресивність мовних одиниць закономірно відбиває шкалу оцінок, цінностей конкретної історичної епохи.

О. О. Потебня писав, що «...відмінність у результатах душевної діяльності людини різних епох залежить не стільки від відмінності самих процесів (зміни яких такі повільні, що їх неможливо помітити в короткі періоди, більш-менш нам відомі), скільки від кількості явищ» (Мисль. – С. 264). На його думку, мовна реальність має відповідати культурним

цінностям народу, а не певних соціальних груп: «Народність, тобто те, що робить відомий народ народом, полягає не в тому, щоб висловлюватися мовою, а в тому, як висловлюватися» (Мысль. – С. 222).

Важливими для розуміння мовної перспективи є думки О. О. Потебні про розвиток мови не шляхом занепаду форм (панівна у мовознавстві з кінця XVIII ст. думка А. Шлегеля), а шляхом удосконалення її можливостей, зокрема й скорочення кількості форм. Учений довів, що з розвитком і вдосконаленням людського мислення кількість форм може зменшуватися. Виникають нові більш економні способи вираження відповідних значень і зв'язків. Українська мова розвивалася не завдяки, а всупереч екстралінгвальним чинникам. Сьогодні вносить свої корективи в мовну практику. Заперечувані десятиліттями цінності частково повертаються, оновлюються, змінюються. Актуальними залишаються теоретичні напрацювання класиків лінгвістичної науки. З плином часу думки О. О. Потебні прочитуємо по-новому. Багато з них є важливим підґрунтям сучасних теорій історії мови, лінгвостилістики, загального мовознавства.

Наталя Шарманова

СЕМАСІОЛОГІЧНІ ЕТЮДИ О. О. ПОТЕБНІ ПРО «ВІДНОСНО НЕВЕЛИКІ РОЗУМОВІ ВЕЛИЧИНИ» І СУЧАСНА ТЕОРІЯ КЛІШЕ

Традиційними в лінгвістиці є семасіологічні проблеми: тлумачення лексичного значення, вивчення семантичної будови, мотивування змін у семантиці слова, аналіз синтагматичних і парадигматичних відношень у мові тощо.

Найяскравішим інтерпретатором семасіологічних ідей Вільгельма фон Гумбольдта, Геймана Штейнталя та інших західноєвропейських мовознавців у славістиці, на думку В. А. Звегінцева, є Олександр Опанасович Потебня. У відомій теоретичній праці «Думка і мова» (1862) викладено питання взаємозв'язку мови з мисленням, акцентовано увагу на діяльнісно-творчому характері мовної діяльності.